

שפה אחת ודברים אחדים

גדעון עמיד

פתיחה
ניתוח ספרותי
מיקומה של הפרשה
'וירד ה'
'שפה אחת ודברים אחדים'
'עיר ומגדל'
חטאם של בני הארץ
בין אוניברסליות ללאומיות
מגדל לעתיד לבא - במקום סיכום

פתיחה

פרשת העיר בבל¹ היא פרשה קצרה וסתומה שרבים דנו בה. לשון המקרא בפרשה זו מאד מתומצתת, דבר המעניק משמעות כמעט לכל מילה בסיפור. מרכיב מעניין נוסף בסיפור הוא התערבותו הבלתי אמצעית של הקב"ה בסיפור. התערבות ישירה כזו של הקב"ה במתרחש בעולמו היא נדירה יחסית בסיפורי התורה², והיא מעוררת מחשבה על דרכי הנהגת הקב"ה את עולמו.

אחד הנושאים שהעסיק במיוחד את הפרשנים בדורות השונים, הוא מהות חטאם של בני בבל. מאמר זה הוא ניסיון להסביר את החטא בדרך מחודשת המתבססת בעיקר על עיון מעמיק בפשטי המקראות, ובניתוח הספרותי של הפרשה.

ניתוח ספרותי

הדמויות בסיפור הן דמויות שטוחות ביותר. אף דמות לא נזכרת בשמה, ולא ניתן לקורא שום תיאור של אף אחת מן הדמויות. יתרה מכך, הסיפור 'הופך' את כל בני האדם ליחידה אחת, משל לא היו כלל פרטים, אלא רק ציבור גדול ומלוכד. הכתוב מעלים לחלוטין דיונים, ואולי

1. בראשית י"א, א' ט'. (כל המקורות שיובאו במאמר ללא ציון ספר ופרק, לקוחים מבראשית י"א).
2. אם כי בתחילת ספר בראשית מוצאים התערבות כזו לעיתים קרובות הרבה יותר מבשאר סיפורי התורה.

אף ויכוחים, שכנראה שררו בין בני האדם לפני שקבלו את ההחלטה על בניית העיר והמגדל. גם השימוש בכינויים הכוללים: "כל הארץ", "בני האדם", וכד', מוסיף לטשטוש הזהות של המשתתפים בסיפור. לטשטוש זהותם של המשתתפים בסיפור יש, כפי שאראה בהמשך, תפקיד מכריע בהבנת עומקו של הסיפור. הדמות היחידה שכן מוזכרת בשמה היא הקב"ה, שתופס, כאמור, מקום מרכזי בסיפור. אין בסיפור דיאלוגים; בני האדם מדברים עם עצמם: "ויאמרו איש אל רעהו", כולם כאיש אחד. לא מופיעים כלל דיונים, ואף לא מוזכר המנהיג שהגה את הרעיון. תיאור זה יוצר רושם של אחדות ותמימות דעים, נושאים המהווים את לב ליבו של הסיפור. דווקא בפסקה השניה בסיפור, בה הקב"ה הוא הפועל, ניתן למצוא מעין 'דיאלוגים' של הקב"ה עם סיעתו: "ויאמר ה' הן עם אחד ושפה אחת לכולם וזה החילם לעשות...". וכמובן בהמשך, שם מופיע ביטוי עליו נתנו רבים את הדעת: "הבה נרדה", ביטוי של ריבוי. נראה שפועלו של הקב"ה נכתב בסגנון כזה, כדי להדגיש עוד יותר את המחסור בדיונים ובריבוי במעשי בני האדם. הסיפור מסופר בסגנון "טכני" - תף מכל תיאור נוף, דיבורים ותיאורים אחרים שלא נחוצים להבנת עיקר העלילה. סגנון זה יוצר תחושה שהכל קורה באחת: הלבנים מתלבנות, החימר מתחמר והעיר והמגדל נבנים.

מיקומה של הפרשה

פרשת העיר בבל ממוקמת בין שתי רשימות גניאולוגיות של בני נח³. ראשית יש להבין מדוע מחולקות תולדות בני נח לשניים, ומדוע דווקא פרשת העיר בבל היא המחלקת אותם. השאלה מקבלת משנה תוקף כאשר אנו קוראים כבר בתחילת הרשימה הראשונה שבני נח "נפרדו איי הגויים בארצתם איש ללשונו"⁴, וכן נאמר בהמשך הרשימה על פלג שהוא נקרא כך "כי בימיו נפלגה הארץ"⁵. חלוקת רשימות בני נח לשניים נראית מוזרה עוד יותר אם שמים לב לעובדה שחלק מהרשימה השניה אינו אלא חזרה על חלק מהרשימה הראשונה.

אולם בהתבוננות נוספת נראה שיש שוני גדול בין שתי הרשימות, ודומה ששוני זה הוא המפתח להבנת התשובות לשאלות שהעלנו לעיל. הרשימה הראשונה היא רשימת צאצאי נח, לכן מוזכרים ברשימה זו כל צאצאיו משלושת בניו. הרשימה השניה אינה המשך של רשימת צאצאיו, כפי שנראה בתחילה, אלא היא רשימה חדשה שמהווה פתיחה לסיפורי אברהם ומונה את הדורות מנח עד אברהם. זו הסיבה שמופיעים ברשימה זו רק צאצאי שם, ויתרה מכך - רק השתלשלות אבות אברהם.

סיפור העיר בבל מהווה, אם כן, סיפור מעבר בין העולם שלפני אברהם ולפני עם ישראל, לבין עולם שבו יש עם נבחר שבתוכו השכינה שורה. התורה בחרה להשמיע את סיפור בבל דווקא בשלב המעבר הזה (למרות שכפי שראינו, מבחינה כרונולוגית הוא התרחש עוד קודם לכן), ונראה שיש לעובדה משמעות רבה בהבנת הסיפור.

3. הראשונה בפרק י', והשניה בפרק י"א, י' - ל"ב.

4. י' ה'.

5. שם, כ"ה.

יִירָד ה' י'

מבחינה ספרותית, נראה שהציר המרכזי בפרשיה הוא פסוק ה' :

יורד ה' לראות את העיר ואת המגדל אשר בנו בני האדם.

פסוק זה מחלק את הפרשה לשני חלקים מקבילים (בצורה כיאסטית): החלק הראשון מתאר את מחשבת בני האדם, והשני את מחשבת ה' המנוגדת. מבלי לעמוד על ההשוואה המלאה של שני החלקים והמסרים שניתן ללמוד ממנה, ננסה לבחון את המשמעות של הציר המרכזי בפרשה, ולהבין מדוע דווקא הוא זה המביא לתפנית בסיפור.

רבים מהפרשנים עמדו על הקושי בכך שהקב"ה צריך לרדת כדי לראות את מעשי בני האדם, קושי שעולה בשנית בפסוק ז': "הבה נרדה". חלק מהפרשנים טענו שהתורה השתמשה בביטוי מושאל כדי לסבר את אוזני הקורא⁶, ואחרים מצאו הסברים אחרים לקושי⁷. אני מציע להבין את ה"ירידה" המתוארת לא כירידה פיזית, אלא כ"ירידה תודעתית"⁸ - הקב"ה יכנס לראשי של בני האדם ומתבונן במציאות כפי שבני האדם רואים אותה.

המניע לתגובת ה' על מעשי בני האדם הוא הירידה. עד לאותה ירידה' כביכול של הקב"ה, הקב"ה ימנותק' מהנעשה בעולם המעשה. כאשר הקב"ה יורד, הוא 'מתוודע' למה שעשו בני האדם בכוח שניתן להם, ומבין שהדרך היחידה להוציא אותם מטעותם היא לבלול את שפתם.

כפי שנראה בהמשך, לירידה התודעתית' של הקב"ה יש חשיבות מכרעת בהבנת הסיפור, כי רק בעולמם של בני הארץ מהווה אחדות השפה מכשול. בעולם האידיאלי, עולמו של הקב"ה, לא היה מן הנמנע שתהיה שפה אחת ובכל זאת לא יבואו בני האדם לידי כשלון. הכתוב מדגיש שבלילת השפה אכן נעשית רק בעולמם של בני הארץ, שכן הקב"ה אומר "הבה נרדה ונבלה שם שפתם".

התורה מדגישה את הירידה של הקב"ה, כדי להעמיד את הקורא על המתח המתואר, בין עולם האידיאות לעולם המעשה, שהוא, כאמור - הציר המרכזי בפרשה.

שפה אחת ודברים אחרים'

ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים.

פסוק זה מהווה פתיחה לפרשה, ונראה לכאורה שאינו קשור באופן ישיר להמשך הסיפור. אולם, במבט נוסף על הפרשה דומה שלא ניתן להתעלם מהחשיבות שלו, מכיוון שעניין השפות אף חותם את הפרשה ובעצם מהווה מסגרת לפרשה כולה. גם אם לא נרחיק לכת כאותם שרצו לטעון שכל הפרשה כולה באה כדי ללמד אותנו את סיפור גילגולן של השפות, לא נוכל להתעלם ממרכזיותו של נושא האחדות וריבוי השפות.

בהסבר פשוטו של הפסוק ניתן לומר שכל כולו משדר אחדות. השימוש במונח 'כל הארץ' כפתיחה לפרשה נועד לציין שמדובר בפרשה הנוגעת לכל בני האדם בעולם באותה תקופה,

6. ראב"ע, רד"ק, רס"ג.

7. רש"י, ספורנו.

8. מבחינת ההסבר בפשט הפסוק הסבר זה בוודאי קרוב יותר למסבירים ש"דיברה תורה כלשון בני אדם", אך יש בו רובד נוסף, שהרי ישנה משמעות לירידה ולא רק כביטוי הבא לסבר את אוזנינו.

ולכולם - כחטיבה אחת. גם העובדה שהפרשה פותחת בלשון יחיד, 'ויהי', למרות שמדובר באנשים רבים, באה להדגיש נקודה זו⁹. נראה שזהו אחד הגורמים שגרמו לרוב המפרשים¹⁰ לפרש את הביטוי 'שפה אחת ודברים אחדים' ככפילות. פירוש זה מתבקש גם על רקע הניגוד לפסוק האחרון בפרשה - בתחילה מתואר מצב של אחדות גמורה ובסוף הפרשה מצב של פירוד גמור. אולם דומה שפירוש זה לביטוי קשה, הן מעצם הכפילות שהוא יוצר בפסוק, והן משום שהמונח 'אחדים' זוקק ביאור רב יותר.

המונח 'אחדים' הוא מיוחד מבחינה לשונית - צורת רבים של 'אחדים'¹¹. לדעתי, משמעות ביטוי זה בהקשרו הוא "יותר מדבר אחד". פירוש זה הוא לכאורה טריוויאלי, אך יש לו משמעות רבה בהבנת הרקע לסיפור העיר בבל. בניגוד להבנה הראשונית, שהפסוק מתאר מצב של אחדות גמורה, גם שפה אחת וגם דבר אחד, נראה שיש בפסוק תיאור של מצב מורכב: שפה אחת אבל **דברים רבים**. אנשי הארץ יכולים לומר רעיונות שונים (דברים אחדים) אך בכל זאת להבין איש את רעהו (שפה אחת).

העובדה שבני הארץ יכולים להבין איש את דברי רעהו, אע"פ שרעיונותיהם שונים, היא הסיבה לשימוש במונח 'אחדים' ולא 'רבים'. 'אחדים' - צורת רבים של אחד - הוא המונח המתאים ביותר לתיאור מצב זה¹².

עיר ומגדלי

הפרשה נקראת בפי העם 'סיפור מגדל בבל'. התיאור של 'מגדל וראשו בשמים' מעורר לחשוב, באופן ראשוני, שיש כאן קריאת תגר של בני 'כל הארץ' על 'מלך כל הארץ'. המדרש וכן רבים מהפרשנים הראשונים והאחרונים, אכן פירשו את חטאם של בני בבל בדרך זו¹³.

אולם, קריאה זהירה של הפרשה מעלה אפשרות נוספת. בני בבל מבקשים לבנות 'עיר ומגדל וראשו בשמים'. גם לאחר שהקב"ה בולל את שפת בני הארץ מעידה התורה: "ויחדלו לבנות העיר". דומה, אם כן, שלא ניתן להתעלם ממרכזיותה של בניית העיר בסיפור, ואף אם לא

9. מעין מה שמביא רש"י בפירושו על הפסוק "ויחן שם ישראל נגד ההר" (שמות י"ט, ב') - "כאיש אחד בלב אחד".
10. רס"ג, רד"ק. רש"י בפירושו, מביא מדרש ולא לגמרי ברור מה דעתו בהסבר הפשט.
11. וכן כותב ראב"ע על הפסוק: "וטעם אחדים... והם רבים מגזרת אחד".
12. גם במקומות אחרים בתנ"ך בהם מופיע המונח 'אחדים' נראה שהמשמעות היא משמעות מורכבת, לא אחד, אך גם לא רבים. כשהמקרא מתאר את שנות עבודתו של יעקב אצל לבן "ויהיו בעיניו כימים אחדים" (בראשית כ"ט, כ'), הוא מתכוון לומר שלמרות שעברו ימים רבים, הם נראו בעיני יעקב, בזכות אהבתו לרחל, כאילו עבר יום אחד.
- גם כאשר רבקה שולחת את יעקב לבית לבן היא אומרת לו "וישבת עמו ימים אחדים עד אשר תשוב חמת אחיך" (כ"ח, מ"ד). רבקה ודאי מבינה שיעברו ימים רבים עד שוך חמת עשו, אבל היא רוצה לומר שבראייה מפוכחת נוכח הסכנה שנשקפת ליעקב, נראים ימים רבים אלו כימים מועטים. מקום נוסף בו נעשה שימוש במונח 'אחדים' הוא בספר יחזקאל (ל"ז, י"ז) שם נאמר לגבי עץ יהודה ועץ יוסף "והיו לאחדים בידך". גם שם, לדעתי, אין הכוונה לומר שהם יהפכו לעץ אחד (כמו שנפתלו חלק מהמפרשים לומר), בטח שלא מבחינה פיסית, וגם לא מבחינה רעיונית. יהודה ויוסף ישמרו כל אחד על מקומו ויחודו, אך עם זאת יהיו קרובים זה לזה ומאוחדים. השימוש במונח 'אחדים' - לא יחיד ולא רבים - מתאים כדי לתאר מצב זה.
13. ריכזו השיטות המרכזיות לביאור חטאם של בני בבל ישנו בסיכום הפרשה בפירוש 'דעת מקרא'.

נצדד בגישת הטוענים שבניית העיר היא העיקר¹⁴, נצטרך לומר, לכל הפחות, שמשקל העיר והמגדל שווה. הנחה זו מעלה קושי מסוים, שכן מה חטא ישנו בבניית עיר?

בבל אינה העיר הראשונה עלי אדמות. לדור הפלגה קדם קין, שלאחר שנגזרה עליו הגזירה "נע ונד תהיה בארץ" נאמר עליו "ויהי בונה עיר ויקרא שם העיר כשם בנו חנוך"¹⁵. כמו קין, בנו גם בני בבל את עירם כשמירה מפני הנוודות, "פן נפוץ על פני כל הארץ". הם אף הגדילו לעשות ובנו גם 'מגדל וראשו בשמים', מעין מגדלור שיזכיר לכולם את הדרך הביתה, גם אם יתרחקו מעט מהעיר.

דומה שהתורה רוצה להדגיש את התנגדותה לרעיון של בני האדם בכך שהיא מכנה את יושבי העולם 'כל הארץ'¹⁶. 'כל הארץ' צריכים לפוץ 'על פני כל הארץ', ולא להסתגר כולם בעיר אחת 'פן נפוץ'.

חטאם של בני הארץ

פחדם של בני הארץ אינו רק מפני תפוצה במובן הגשמי. בני האדם מבקשים "ונעשה לנו שם". שמו של אדם הוא מהותו הייחודית, המייחדת אותו מסביבתו. אדם ללא שם הוא אדם חסר זהות, ובמקומות בהם רוצים לטשטש את זהותו של אדם, כגון בבית סוהר או מחנות ריכוז, מפסיקים להשתמש בשמו הפרטי של האדם. תחת כל זאת מבקשים בני האדם 'ונעשה לנו שם', שם אחד לכולם. כנגד המצב האידיאלי, המתואר בפס' א', שטבע הקב"ה בעולם - שפה אחת אבל דברים רבים, דעות שונות - ניסו בני בבל ליצור חברה המאוחדת גם בדעותיה ובהשקפותיה - 'שפה אחת ודבר אחד'. כעת גם מובנים דברי הביקורת של הקב"ה: 'הן עם אחד ושפה אחת לכולם' - בניגוד ל'שפה אחת ודברים אחדים'. ניסיון זה ליצור חברה הומוגנית שלא נותנת מקום לפרט לבטא את ייחודו, היא שורש חטאם של בני בבל¹⁷.

התפיסה המוצגת בפסוק א' היא תפיסה מורכבת, שמציבה אתגר בפני כל אדם לשמור על השקפתו הייחודית ועל אמונותיו, למרות שהוא יכול להבין, ואולי אף לקבל, גם את דעות זולתו. שמירת הייחוד של כל אדם הכרחית כדי לשמור על חברה יוצרת ומתפתחת.

בני הארץ שפתדו מפני פיזור, חשבו שאם ייצרו חברה הומוגנית, בה אין מקום למחשבה אינדיווידואלית, הם יצליחו להבטיח את קיום העולם בשלום לאורך שנים. אולם בעשותם כן הם פתחו פתח לעולם ללא יכולת להתפתח ולהתקדם, שבסופו של דבר עלול להביא לניווני מוחלט.

מעניין מאד לראות בהקשר זה את כוונתם של בני האדם לבנות מגדל דווקא. מגדל הוא בניין גבוה המשדר עוצמה ומעורר התפעלות, אולם הוא גם בניין צר ולא יציב. רצונו של הקב"ה היה

14. הרב ארי יצחק שבט, 'נמרוד צדיק או רשע', בתוך: טללי אורות ח', עמ' 17.

15. בראשית ד', י"ז.

16. שם, א'.

17. דחיקת הפרט מתוארת יפה במדרש: "אם נפל אדם ומת לא היו שמים את לבם עליו ואם נפלה לבנה היו יושבין ובוכים ואומרים אוי לנו אימת תעלה אחרת תחתיה" (מובא בילקוט שמעוני פרשת נח רמז ס"ב).

- אם ננסה 'לשכתב' את הסיפור - שבני האדם אכן יבנו עיר אחת, אך **על פני כל הארץ**, וכן נראה על פי דברינו, שהקב"ה היה מעדיף בניין רחב ונמוך על פני מגדל.

כאשר הקב"ה יורד לעולם הוא מבין שיידרש עוד תהליך ארוך עד שבני האדם ישכילו להבדיל בין מצב של אחדות, לבין מצב של אחידות. העוצמה שיש באחדות - עוצמה המתוארת בפסוק ב': "ותהי להם הלבנה לאבן והחומר היה להם לחומר", וכן ביכולת לבנות מגדל **וראשו בשמים** - עוצמה זו תסנוור לעולם את בני האדם, ותגרום להם לדגול באחידות אף כשהדבר יבוא על חשבון שמירה על ייחודם. הקב"ה 'מבין' שלא ניתן יהיה לגרום לבני האדם לממש את עצמיותם אלא על ידי בלילת השפה והפצתם על פני כל הארץ. עתה, כשלכל קבוצה יש את ארצה ואת לשונה, היא יכולה לשכלל את רעיונותיה ולפתחם. שלב האיחוד שיבוא בשלב מאוחר יותר, יהיה קשה יותר, אך ייצור חברה שלימה יותר, המאגדת בתוכה רעיונות רבים.

בין אוניברסליות ללאומיות

פרשה זו מהווה, כאמור, את פרשת המעבר בין סיפורי העולם עד נח, לבין סיפורי אברהם. העולם שלפני אברהם הוא עולם אוניברסלי, ללא עם נבחר. שם ה' אמור להתגלות בכל העמים בצורה שווה וכולם אמורים לעבדו שכם אחד. שתי הפרשות האחרונות בחלק זה של סיפור העולם, מתארות שני כישלונות של הניסיון לגלות את שם ה' בעולם בצורה אוניברסלית - דור המבול ודור הפלגה¹⁸.

לאחר שני ניסיונות אלו מתברר שהעולם עדיין לא בשל לסוג כזה של התגלות אלוקית, והקב"ה יוצר מצב חדש, בו יש בעולם לאומים שונים (לכל לאום יש ארץ ושפה), והעניין האלוקי מתגלה בעם ישראל - שגם הוא יצירה חדשה.

כל אומה נושאת בקרבה רעיון אותו היא משכללת ומפתחת, ובשמו היא אף מוכנה להלחם באומות אחרות. מצב זה מביא לפירוד גדול, אך הוא נותן לכל אחד מהרעיונות זכות קיום בפני עצמו ומעמת אותו מול רעיונות אחרים. המאבקים בין האומות יוצרים עולם דינמי שמתפתח והולך, הולך ומתברר.

סיפור העיר בבל מופיע דווקא בשלב זה בהתפתחות האנושות בכדי לענות על השאלה, מדוע יש צורך בעם נבחר אחד. כאשר כל העמים נפרדים איש ללשונו ולארצו, ישנו עם אחד שתפקידו לזעוק פעמיים ביום 'ה' אחד, ויאלו ואלו דברי אלוקים חיים. עם ישראל הוא זה המייצג בעולם את הרעיון, סביבו עתיד העולם כולו להתאחד שנית באחרית הימים, לא מתוך רפיון והתבטלות, אלא דווקא מתוך אמונה של כל אחד בצדקת דרכו. סיפור זה הינו, אם נרצה, ההצדקה המוסרית לקריאה לאברהם להיפרד ממשפחתו וממולדתו וללכת אל עבר הנהר.

18. לפי הסברנו את חטאם של דור הפלגה, נראה ששני הכשלונות הפוכים זה מזה. דור המבול חטא בהשחתה מוסרית - חמס ועריות. חטאים אלה יוצרים פירוד בין בני האדם ללא אחדות. בני דור הפלגה, לעומת זאת, חטאו בחטא הפוך: הם שמרו על האחדות, אך שללו את הזכות לעצמיות של הפרט. יתכן שהלקח שלמדה החברה האנושית ממעשי דור המבול, הוא שהביא את אנשי דור הפלגה לשמור על אחדותם בקנאות כה גדולה.

מגדל לעתיד לבא - במקום סיכום

בדברי הנביאים ניתן למצוא שתי נבואות, העוסקות בחזון אחרית הימים, שניתן להבינן כתיקון לחטאם של בני בבל.

פסוק אחד בנבואתו של צפניה¹⁹ נראה כתיקון לנושא השפה:

כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרא כולם בשם ה' לעבדו שכם אחד.

וכן נראה שניתן למצוא בנבואת ישעיה²⁰ תיקון אף לנושא המגדל:

הדבר אשר חזה ישעיהו בן אמוץ על יהודה וירושלים. והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים. והלכו עמים רבים ואמרו לנו ונעלה אל הר ה' אל בית אלוקי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים וכתתו חרבותם לאיתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה.

בימי בבל החריב הקב"ה את המגדל אליו נהרו כל בני הארץ, ובאחרית הימים ייכון מגדל חדש, ינישא מגבעות, אליו ישובו וינהרו יושבי כל הארץ.

ודומה שישינו הבדל אחד, משמעותי ביותר, בין כישלונם של בני בבל לתיאור חזון אחרית הימים בנבואות אלה. המגדל אליו יפנו בני האדם באחרית הימים יהיה הר בית ה', והשפה הברורה תשמש לקרוא בשם ה'. אל הר ה' נוהרים גויים שלא התגיירו או שינו מלאומם, אך הגיעו להכרה שכל הרעיונות כולם ראויים להתאחד בצל הר בית ה'. בניגוד לכוונתם של בני הארץ: 'ונעשה לנו שם', ניצב שם ה' שהוא השם היחיד סביבו ראויה כל הארץ להתאחד, מכיוון שזהו הביטוי לאינסוף. האחדות המתוארת בנבואת ישעיה אפשרית רק לאחר שהעמים נפרדו והתגבשו כל אחד בתוך עצמו. ובעקבות כך יכולים כולם לקרוא יחד בשם ה', שבו יכול גם האינדיוידואל למצוא את ביטויו העצמי - 'שפה אחת ודברים אחדים'.

19. ג', ט'.

20. ב', א' - ד'.